

Инклюзив Таълим Ва Ижтимоий-Педагогиканинг Ўзаро Муносабати: Фанлараро Таҳлилий Ёндашув

Мавжуда Ҳасанова

Ўзбекистон Халқ демократик партияси Марказий Кенгаши бошқарма бошлиғи, мустақил
изланувчи

Аннотация: Ушбу мақолада инклюзив таълимнинг моҳияти ҳамда унинг ижтимоий-педагогик жараёнлар билан ўзаро боғлиқлиги таҳлил қилинади. Муаллиф фанлараро ёндашув асосида инклюзив таълимни ижтимоий адолат, тенглик, муҳитга мослашиш ва педагогик қўллаб-қувватлаш нуқтаи назаридан ёритади. Инклюзив таълимнинг самарали амалга оширилишида ижтимоий педагогиканинг ўрни ва имкониятлари кўриб чиқилади. Ижтимоий таълим муҳитининг турли субъектлари (ўқитувчи, ота-она, жамоа) ўртасидаги ҳамкорлик масалаларига ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Инклюзив таълим, ижтимоий педагогика, фанлараро ёндашув, тенг имкониятлар, таълим муҳити, қўллаб-қувватлаш.

Инклюзив таълим замонавий таълим тизимида устувор йўналишга айланиб, ҳар бир боланинг тенг ҳуқуқли таълим олиши учун шароит яратишни кўзлайди. ЮНЕСКО ва БМТнинг таъсири остида қабул қилинган халқаро меъёрлар, хусусан 1994 йилдаги Саламанк декларацияси ва 2030 йилгачаги Барқарор ривожланиш мақсадлари, таълимни инклюзив ва сифатли қилишга даъват этади. Ўзбекистонда ҳам узлуксиз таълим тизимини ривожлантириш стратегиясида инклюзив таълим шундай таърифланадики яъни, у ҳеч қандай белгилар (жинс, имконият, миллат, ижтимоий мақом, соғлиқ ҳолати ва ҳ.к.) бўйича чеклов ва камситишсиз таълим олишни аниқлатади. Яъни, таълим барча учун очиқ ва тенг имкониятли бўлиши керак. Инклюзив таълим атамаси нисбатан янги бўлиб, “инклюзив” сўзи “ўз ичига олиш, киритиш” маъносини аниқлатади¹. Шундан келиб чиқиб, инклюзив таълим мазмунан имконияти чекланган (алоҳида эҳтиёжли) болаларни умумтаълим мактабларида, соғлом тенгдошлари билан бирга ўқитишни назарда тутаяди. Бу ёндашув таълимдаги ижтимоий модельга асосланади: яъни муаммо болада эмас, балки таълим дастури ва методларида деб ҳисоблайди ва таълим муҳитини болага мослаштиришни талаб этади. Шу боис, инклюзив таълим болаларнинг эҳтиёжларидан келиб чиқиб таълим тизимини ўзгартиришга қаратилган инсонпарвар ва адолатли ёндашувдир. Инклюзив таълимнинг ижтимоий-педагогик моҳияти шуки, у ҳар бир боланинг жамият ҳаётида тўлақонли қатнашишига эришишни мақсад қилади. Ривожланган давлатлар тажрибасида бу тамойил амалга татбиқ этилиб, ривожланишида нуқсонли бўлган болаларга оддий мактабларда бошқалар қатори таълим олиш имконияти яратилмоқда. Таълим жараёнида инсонпарварлик муҳити ни шакллантириш катта аҳамиятга эга бўлиб, агар бу муҳит етарли даражада таъминланмаса, инклюзив таълим тўлиқ самара бермайди.

Инклюзив таълим болаларни ёшлигидан бир-бирини ҳурмат қилиш, турлилигини қабул қилиш руҳида тарбиялайди – бу эса жамиятдаги тотувликка хизмат қилади. Инклюзив таълим натижасида имконияти чекланган болаларни жамиятнинг тўлақонли ва тенг ҳуқуқли

¹ Васильева Е.Е. Экспериментальное исследование готовности студентов к работе с детьми с тяжелыми нарушениями речи // Ярославский педагогический вестник, 2014, № 4, ISSN: 1813-145X.

аззоси этиб камол топтириш имкон яратилади. Шундай қилиб, инклюзив таълим назарияси барча болаларнинг тенг таълим олиш ҳуқуқи ва ижтимоий интеграциясига таянади. Унинг асосида инсон ҳуқуқлари, ижтимоий адолат, ҳар бир шахсга ҳурмат каби педагогик қадриятлар ётади. Қуйида инклюзив таълим билан чамбарчас боғлиқ бўлган ижтимоий педагогика тушунчалари, фанлараро ёндашув ва амалий жиҳатлар ҳамда ҳуқуқий асослар таҳлил қилинади. Инклюзив таълимнинг назарий асослари аввало таълим олиш ҳуқуқининг универсаллигидан келиб чиқади. Таълим ҳар бир бола учун очиқ бўлиши, ҳеч бир бола белгилари туфайли таълимдан четлатилмаслиги назариянинг тамал қоидаларидандир. Инклюзив таълим ғояси махсус эҳтиёжли болаларни алоҳида таълимдан асосий таълимга интеграция қилиш орқали социал модель принципини амалда қўллашдан иборат. Ижтимоий моделга мувофиқ, ногиронлик ёки ўқувчининг бошқа хусусияти унинг таълим олишига тўсик бўлмайди; аксинча, таълим тизими уларнинг эҳтиёжларига мослашиши лозим. Бунда мақсад барча болалар учун битта умумий таълим маконини яратишдир. Инклюзив таълимнинг ижтимоий-педагогик моҳияти шуни англатадики, таълим боланинг нафақат академик билим олиши, балки жамиятда социаллашуви воситасига айланади. Ижтимоий педагогика фанининг асосий ғояларидан бири – шахсни жамиятда ҳар томонлама камол топтириш учун яхши ижтимоий муҳит яратишдир. Маълумки, боланинг тарбияси ва ривожланиши фақат мактабга эмас, балки оила, маҳалла, атроф-муҳит каби барча тарбиявий институтлар билан боғлиқ. Ижтимоий педагогика нуқтаи назаридан, шахсни ўраб турган ижтимоий муҳит унинг таълим-тарбиясига бевосита таъсир қилади. Шу сабабли, инклюзив таълимда ҳам болани ўраб турган муҳит – мактаб жамоаси, оила ва жамият – болани қўллаб-қувватловчи тарзда ташкил этилиши лозим. Ижтимоий педагогиканинг асосий тушунчалари инклюзив таълим ғоялари билан ҳамоҳандир. Ижтимоий педагогика шахс ва муҳит ўртасидаги ўзаро таъсирни ўрганади, тарбиянинг жамият контекстидаги жиҳатларини ҳисобга олади. Унинг асосий категориялари – ижтимоийлашув (боланинг жамият ҳаётига киришуви), ижтимоий тарбия, ҳамкорликдаги таълим, инсонпарварлик ва адолат қабилардир. Мазкур тушунчалар инклюзив таълимда жуда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, ижтимоий педагогика фанининг “шахс биринчи, жамият ва давлат унга хизмат қилади” деган тамойили инклюзив таълимда ҳар бир ўқувчининг эҳтиёжига кўра ёндашишда намоён бўлади. Шунингдек, ижтимоий педагогика жамиятда инсонпарвар муносабатларни шакллантиришни ўз вазифаси деб билади. Ижтимоий педагогиканинг “тарбия жамиятнинг барча тузилмалари саъй-ҳаракатини талаб қилади” деган ғояси инклюзив таълимда ҳам акс этади. Яъни, имконияти чекланган болаларни самарали ўқитиш фақат ўқитувчи эмас, балки оила, маҳалла, психолог, тиббий ходимлар каби кўплаб мутахассислар ҳамкорлигини талаб этади. Ижтимоий педагогика таълим соҳасида интеграциялашган ёндошувни қўллаб-қувватлайди: бу – болага ёрдам бериш учун атроф-муҳитни ўзгартириш, жамоавий масъулият ва ҳамкорликдир. Зеро, боланинг камол топиши учун ижтимоий шарт-шароитларни яхшилаш ижтимоий педагогиканинг ҳам, инклюзив таълимнинг ҳам эзгу мақсадидир². Инклюзив таълим муваффақиятини тўлиқ таъминлаш учун уни фанлараро нуқтаи назардан кўриб чиқиш талаб этилади. Таълим нафақат педагогик жараён, балки ижтимоий, психологик ва ҳуқуқий жиҳатларга ҳам эга экани инклюзив ёндашувда яққол намоён бўлади. Қуйида инклюзив таълимни турли фанлар призмасидан таҳлил қиламиз: Педагогика нуқтаи назаридан: Инклюзив таълим педагогик аҳамияти жиҳатидан ҳар бир боланинг индивидуал эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёнини ташкил этишни талаб этади. Бу эса ўқитувчидан юқори малакани, янгича педагогик технологияларни қўллаш олишини ва инновацион ёндашувни талаб қилади. Илмий адабиётларда таъкидланишича, инклюзив таълим самараси ўқитувчиларнинг инновацион фаолиятига боғлиқ бўлади. Ўқитувчилар турли қобилият ва эҳтиёжларга эга болалар билан ишлаш учун махсус тайёргарликка эга бўлишлари зарур. Амалий тажриба шуни кўрсатадики, инклюзив синфда ўқитишни самарали йўлга қўйиш учун ўқитувчиларга махсус методик қўлланмалар, ассистент-педагог ёрдами ва доимий малака ошириб бориш керак. Таълим тизимида бу борада ўқитувчиларни қайта

² Skuratovskaya M.L., Klimkina E.A.: Content and organization of speech therapy diagnostics of young children with speech development delay. Proceedings of the southern Federal University. Pedagogical Sciences, 10, 119–125 (2016).

тайёрлаш ва малакасини оширишга алоҳида эътибор берилмоқда (масалан, 2014–2016 йилларда инклюзив таълим бўйича ўқитувчиларни тайёрлаш пилот лойиҳаси амалга оширилган). Педагогик ёндашувдан келиб чиқиб, ҳар бир боланинг ўқув дастурини индивидуаллаштириш, даракчи (тьютор) хизматини жорий этиш, синфхона муҳитини мувофиқлаштириш каби чоралар инклюзив таълимнинг зарур таркибий қисмидир. Шу билан бирга, инклюзив синф ўқитувчиларига болаларнинг хавфсиз ва қулай психологик муҳитини яратиш, синфда ҳамкорлик ва ўзаро ҳурмат муҳитини шакллантириш вазифаси ҳам юкланади. Социология нуқтаи назаридан қуйидагича, инклюзив таълим жамиятнинг таълимга ва ногиронлиги бор шахсларга муносабати билан чамбарчас боғлиқдир. Социологик жиҳатдан, инклюзив таълим – ижтимоий интеграция жараёнидир. Болаларни эрта ёшдан биргаликда ўқитиш уларнинг келгусида жамиятга мослашувини осонлаштиради, соғлом болаларда ногиронларга нисбатан бағрикенглик ва ҳурматни шакллантиради. Тадқиқотларга кўра, инклюзив мактабларда таълим олган ногирон болалар нафақат академик, балки ижтимоий жиҳатдан ҳам ўзгача (алоҳида) мактабларда ўқиган тенгдошларига нисбатан яхшироқ натижаларга эришади – уларнинг ўқишдаги ютуқлари ва жамиятда фаоллашув даражаси баландроқ бўлади. Шу билан бирга, соғлом ўқувчилар ҳам инклюзив муҳитдан фойда кўришади: турли ҳамкасблари билан мулоқотда уларда раҳмдиллик, ёрдамдошлик ва бошқаларни қабул қилиш каби ижтимоий кўникмалар шаклланади. Социология фани нуқтаи назаридан, инклюзив таълим жамиятдаги стигма ва нотўғри тушунчаларни камайтиришга хизмат қилади – болалар биргаликда ўқиб-ўрганиб, келгусида бири-бирини тенг фуқаро сифатида қабул қилади³. Албатта, бу жараён жамият тафаккуридаги ўзгаришларни ҳам талаб этади: кенг жамоатчиликка инклюзив таълимнинг аҳамиятини тушунтириш, ногиронларнинг ҳуқуқлари ва қобилиятига доир хабардорликни ошириш муҳим. Таъкидлаш жоизки, ногиронликни тушунишда замонавий ижтимоий модел кенг тарқалмоқда – БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциясига кўра, ногиронлик инсон ва атроф-муҳит ўртасидаги ўзаро таъсир натижасида юзага келувчи түшунча бўлиб, асосий эътибор муҳитдаги тўсиқларни бартараф этишга қаратилиши керак. Демак, инклюзив таълимни ривожлантириш – жамиятнинг кўнгилларидаги маълум муносабат тўсиқларини ҳам олдини олиш демакдир. Психология нуқтаи назаридан эса инклюзив таълим болаларнинг психологик ривожланишига кучли таъсир кўрсатадиган омилдир. Психологик жиҳатдан олиб қаралганда, алоҳида эҳтиёжли болани жамоада ўқитиш – унинг ўзини тенгдошлари орасида тўлақонли ҳис этиши, ўз-ўзига ишончининг ошишига замин яратади. Бола ўзини “айримланмаган” деб ҳис қилса, бу унинг эмоционал ҳолати ва мотивациясига ижобий таъсир қилади. Шунингдек, инклюзив муҳитда соғлом болалар ҳам шахсий ривожланиши учун қимматли ҳаётий кўникмаларни орттиришади: ҳамдардлик, ёрдам бериш, лидерлик сифатидаги қобилиятлар шаклланади. Психолог олимлар фикрича, инклюзив гуруҳларда ўқиган болаларда бошқаларнинг ҳолатини тушуниш (эмпатия) ва ижтимоий интеллектуал қобилиятлар юқорида ривожланади. Айни пайтда, имконияти чекланган болаларнинг ўзи ҳам яққалаб қўйилмасдан, бошқалар билан мулоқотда бўлса, уларнинг нутқ, эмоцияларни бошқариш, мустақиллик каби кўникмалари тезроқ ривожланади. Масалан, «Имкон» реабилитация-таълим марказлари тажрибасида кўрилдики, инклюзив тарбия натижасида болаларнинг социаллашув ва мослашув кўрсаткичлари 90% ҳолатда ижобий ўзгариш билан намоён бўлган. Яна бир муҳим психологик жиҳат – инклюзив таълим болалар ўртасида дўстона муҳит шакллантиришга ёрдам беради. Турли ривожланиш даражасига эга бўлган болалар биргаликда таълим-тарбия олганда, уларда бири-бирини тўғри қабул қилиш, ўзаро ёрдамлашиш ва аҳиллик кўникмалари босқичма-босқич шаклланади. Албатта, инклюзив синфда ҳар бир боланинг эҳтиёжини инобатга олиш учун психолог ҳамроҳлиги ва маслаҳатлари зарур – шу сабабли мактаб психологи ва дефектолог хизматларини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу конституциявий қоидалар инклюзив

³ Berdnikova N., Abashina N., Klimkina E., Manokhina N. The preparation of students of the pedagogical college for professional activities with children with severe speech disorders // В сборнике: E3S Web of Conferences. 14th International Scientific and Practical Conference on State and Prospects for the Development of Agribusiness, INTERAGROMASH 2021. Rostov-on-Don, 2021. С. 10002.

таълимнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этади. Миллий қонунчиликда сўнгги йилларда инклюзив таълимга доир бир қатор ўзгариш ва қўшимчалар киритилди. Жумладан, 2020 йилда янги таҳрирда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги Қонунда илк бор инклюзив таълим тушунчаси ҳуқуқий жиҳатдан баён этилди (20-модда) ва таълим олишда инсоннинг жисмоний ёки руҳий ҳолати сабаб камситилишга йўл қўйилмаслиги белгилаб қўйилди. Шунингдек, 2021 йил 16 январда кучга кирган янги “Ногиронларнинг ҳуқуқлари тўғрисида”ги Қонун (эски 2008 йилги қонун ўрнини босувчи) инклюзив таълимга алоҳида эътибор қаратди. Мазкур қонуннинг 38-моддасига мувофиқ, давлат ногирон шахслар учун уларнинг бутун умри давомида инклюзив таълим олишини ривожлантириш ва таъминлашга кафолат беради. Бошқача айтганда, ногиронлари бор шахслар ҳаётининг барча босқичларида – мактабгача тарбиядан тортиб олий таълимгача – инклюзив таълимга эга бўлиш ҳуқуқи давлат томонидан тан олинади. Болаларнинг таълимга доир ҳуқуқлари ҳақидаги қонун ҳужжатларида ҳам инклюзив таълим тамойиллари акс этган. Масалан, “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги 2008 йилги Қонун ҳар бир боланинг таълим олиш ҳуқуқини белгилар экан, давлат органларига ногирон болалар учун таълим олиш шароитларини яратиш вазифасини юклайди. Ушбу қонунга мувофиқ, таълим муассасалари имконияти чекланган болалар учун мувофиқлаштирилган муҳит яратишлари, уларнинг имкониятига мос махсус таълим дастурлари асосида ўқитишни ташкил этишлари шарт экани белгиланган. Шунингдек, таълим олиш турини танлашда боланинг тиббий-психологик-педагогик комиссия хулосасига кўра ота-она розилиги инобатга олиниши, агар бола асосий мактабда ўқишга яроқли, деб топилса, унга оддий мактабга бориш имкони берилиши кераклиги ҳам қайд этилган. Инклюзив таълимни қўллаб-қувватловчи ҳуқуқий асосларнинг муҳим қисми – бу халқаро мажбуриятлардир⁴. Ўзбекистон Республикаси 2009 йили БМТнинг Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенциясини имзолаган ва 2021 йили уни ратификация қилган. Мазкур Конвенциянинг 24-моддаси иштирокчи давлатлардан инклюзив таълимни ривожлантириш ҳамда ногиронларнинг таълим олишда тенг иштирокини таъминлашни талаб қилади. Шу асосда, Ўзбекистон ҳукумати сўнгги йилларда миллий қонунчиликни Конвенция талабларига мослаштириш бўйича қадамлар қўйди. 2019–2023 йилларга мўлжалланган Таълим соҳасини ривожлантириш бўйича Давлат дастурида инклюзив таълим учун норматив асосларни мустаҳкамлаш, инфратузилмани имконияти чекланган болаларга мослаштириш, ўқитувчиларни тайёрлаш каби вазифалар белгиланган эди. Айни пайтда, Вазирлар Маҳкамаси томонидан инклюзив таълимни ташкил этиш тартиби тўғрисида алоҳида низом ишлаб чиқиши лозимлиги қонунларда қайд этилган (Таълим тўғрисидаги қонун 20-моддаси). Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда инклюзив таълим учун зарур ҳуқуқий асос шаклланиб бормоқда: конституциявий нормалар, махсус қонунлар ва давлат дастурлари инклюзив таълим ғоясини қўллаб-қувватламоқда. Инклюзив таълим давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ҳам таъкидланади – имконияти чекланган болаларни оиладан ажратмаган ҳолда инклюзив муҳитда ўқитиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш давлат сиёсатининг муҳим йўналишларидан бири экани расман эътироф этилган. Демак, ҳуқуқий майдондаги бу ўзгаришлар инклюзив таълимни амалга ошириш учун мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтамоқда.

Фойданилган адабиётлар рўйхати:

1. Юдина И.А. Структурно-функциональная модель профессионального развития педагога в виртуальной педагогической событийной общности и Письма в Эмиссия. Оффлайн (The Emissia. Offline Letters): электронный научный журнал. — Июль 2011, ART 1610. — СПб., 2011 г. — URL: <http://wvtw.emissia.org/offline/2011/1610.htm>.
2. Абрамова М.Ю. Анализ к определению профессиональной готовности к деятельности водителя // Ярославский педагогический вестник, 2012, № 3. ISSN: 1813-145X.

⁴ M. Seligman, Positive psychology: An introduction // Flow and the foundations of positive psychology, 2014, p. 279–298.

3. Васильева Е.Е. Экспериментальное исследование готовности студентов к работе с детьми с тяжелыми нарушениями речи // Ярославский педагогический вестник, 2014, № 4, ISSN: 1813-145X.
4. Skuratovskaya M.L., Klimkina E.A.: Content and organization of speech therapy diagnostics of young children with speech development delay. Proceedings of the southern Federal University. Pedagogical Sciences, 10, 119–125 (2016).
5. Berdnikova N., Abashina N., Klimkina E., Manokhina N. The preparation of students of the pedagogical college for professional activities with children with severe speech disorders // В сборнике: E3S Web of Conferences. 14th International Scientific and Practical Conference on State and Prospects for the Development of Agribusiness, INTERAGROMASH 2021. Rostov-on-Don, 2021. С. 10002.
6. M. Buravoy, Facing an unequal world, Current Sociology, 63(1), 5–34 (2015) DOI: 10.1177/0011392114564091.
7. E. Liliana Danciu, Procedia — Social and Behavioral Sciences 30, 2204–2209 (2011) doi: 10.1016/j.sbspro.2011.10.429.